

ДЖЕРЕЛА СУДЕБНИКА

В історико-правовій науці не вироблено єдиної позиції щодо питання походження норм Судебника. Представниками школи західноруського права була закладена традиція, згідно з якою Судебник вважається пам'яткою руського права і має тісний зв'язок з Руською Правдою⁵⁵. Слідом за ними українські дослідники кінця XIX – першої половини XX ст., виходячи з концепції України-Русі, вважали кодекс пам'яткою українського права⁵⁶. Польські науковці розглядали право Великого князівства Литовського як провінційний варіант польського права⁵⁷. У тих нечисленних присвячених Судебнику працях, які з'явилися у радянський період, це питання розглядалося побіжно. Сучасні російські автори або підкреслюють аналогію норм кодексу із нормами Судебника Івана III (1497 р.)⁵⁸, або вказують на відмінності між литовським і московським кодексами, причому різниці між ними пояснюють архаїчністю литовсько-руського права порівняно із правом Московської Русі⁵⁹.

Білоруські науковці декларують походження норм Судебника з білоруського звичаєвого права⁶⁰. Литовська наукова думка одностайна у визнанні кодексу таким, що складається з норм литовського звичаєвого права⁶¹.

Встановлення походження норм Судебника Казимира неможливе без застосування порівняльно-правового методу у синхронному і діахронному аспектах. Цей метод застосовувався І. Старостіною, що дозволило їй зробити висновки щодо подібності пам'яток права Західної та Східної Русі. Однак для того, щоб зробити більш об'єктивні висновки, необхідно розглянути Судебник Казимира у ширшому контексті, залучивши до порівняння пам'ятки римського та

---

⁵⁵ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут; Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута; Владимирский-Буданов М.Ф. Рада Великих князів Литовських. – Записки Соціально-Економічного відділу УАН. – Т. IV. – К., 1926.

⁵⁶ Лашенко Р.М. Лекції по історії українського права.; Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права.

⁵⁷ Maciejowski W. Historia prawodawstw słowiańskich. – Т. 1. – Warszawa, 1856.

⁵⁸ Старостина И.П. Судебник Казимира.

⁵⁹ Дворниченко А.Ю. Уголовное право западнорусских земель и Судебник 1497 г. // Судебник Івана III: історія джерел та державного права на Русі.

⁶⁰ Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён) / Пад агул. рэд. проф. А.Ф. Вішнеўскага. – 2-е выд., доп. – Мн.: Акадэмія МУС Рэспублікі Беларусь, 2005. – С. 101.

⁶¹ Лазука С. Комментарий // Первый Литовский Статут 1529 года. – Вильнюс, 2001.

канонічного права, а також права народів Центрально-Східної Європи XIV-XV ст. Для отримання більш об'єктивних результатів доцільним є порівняння норм Судебника із нормами обласних та земських привілеїв Литовсько-Руської держави, а також із нормами Руської Правди. Встановленню походження норм сприятиме і метод лінгвістичного аналізу текстів.

Основу Судебника складало звичаєве право, добре відоме тодішньому литовсько-руському суспільству. Оскільки призначенням кодексу було надати землевласникам – литовським і руським магнатам і шляхті – інструкції для відправлення правосуддя у доменах, то цілком зрозуміло, що логічним було систематизувати в основному знайомі, звичні норми, які не входили у протиріччя з правосвідомістю населення. Однак навряд чи буде коректним однозначно оцінювати правові норми Судебника як такі, що належать до виключно литовського або виключно руського звичаєвого права. Брак відповідних письмових джерел не дозволяє точно встановити або заперечити суто литовське походження норм Судебника. Що ж до підстав беззаперечно вважати ці норми такими, що мають тільки руське походження, то варто і тут переглянути ті твердження, що з легкої руки представників школи західноруського права стали своєрідною аксіомою.

Встановити, які норми походять із руського звичаєвого права, допоможе співставлення Судебника із привілеями, наданими руським землям Великого князівства Литовського. Таке співставлення вважаємо коректним, незважаючи на те, що до нас дійшли тільки підтвердні привілеї. Смоленський привілей, підтверджений Сигізмундом Старим у 1505 р., містить вказівку, що є підтвердженням привілею, наданого Казимиром⁶². Надаючи у 1529 р. підтвердний привілей Київській землі, Сигізмунд вказує, що попередні привілеї були надані Київщині Казимиром і Олександром⁶³. Вітебський привілей був наданий Сигізмундом Старим на підтвердження привілеїв Казимира і Олександра⁶⁴. У Полоцькому привілеї 1547 р.

---

⁶² Привилей владыце, бояром и всим мещаном Смоленским, на права и вольности их // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 346-349.

⁶³ Привилей от короля его милости Жикгимоньта всим обывателем шляхте земли Киевское на права и вольности их // Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст. / За загальною редакцією П. Музиченка. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 142-147.

⁶⁴ Привилей всим обывателем, мещаном и всему посольству места и земли Витебское на права и вольности, им от королей их милости перших наданое // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 367-373.

вказано, що він підтверджує попередні привілеї, надані Казимиром, Олександром і Сигізмундом Старим, а їм, у свою чергу, передували грамоти Вітовта, Сигізмунда Кейстутевича і Скиргайла⁶⁵. У тому ж році Сигізмунд Август підтвердив привілей землі Волинській, вказавши, що попередні привілеї були надані Волині Казимиром та Олександром⁶⁶.

Вважається, що обласні привілеї надавалися землям Литовсько-Руської держави для підтвердження вже існуючого місцевого права⁶⁷. Проте більш ретельний аналіз актів показує, що в них поряд із нормами звичаєвого права земель вміщено і ті норми, що походять із загальноземських привілеїв (наприклад, підтвердження того, що посади і землі будуть надаватися виключно місцевим феодалам), і ті, що походять із магдебурзького права (наприклад, про правила проведення ярмарок), і нові норми. Отже, кожний з привілеїв складається з декількох різних за часом походження шарів. Зауваживши, що питання походження норм обласних привілеїв потребує докладнішого вивчення, спробуємо співставити ті з норм Судебника і привілеїв руським землям Великого князівства Литовського, які регулюють однакові суспільні відносини.

Звертає на себе увагу той факт, що таких норм небагато: у Смоленському привілеї їх 3, у Полоцькому – 3, у Київському – 6, у Волинському – 5, у Вітебському – 2. В усіх привілеях наявна норма, яка стосується покарання за крадіжку. На відміну від Судебника, суб'єкт цього злочину в привілеях, – особа будь-якого стану, а не тільки залежна. Це є свідченням давності походження норми і її глибокого вкорінення у народну правосвідомість.

У Смоленському привілеї вказано: «...в татиное беремя нам не вступатися, ни наместнику Смоленському, нижли опятеь отдати тому, в кого што украдено...»⁶⁸. У Полоцькому привілеї читаємо: «А станет ся в которого Полочанина татьба, а доищут ли ся татьбы, ино господару отдати...»⁶⁹. За Вітебським привілеєм, «а станеться в которого Видблянина татьба, а доищутся лицом татьбы, ино Видблянину тадба

⁶⁵ Привилей всим обивателем воесводства и места Полоцкого на права и вольности, им наданые // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 357-361.

⁶⁶ Привилей всей земли Вольнское на права и вольности их // Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст. / За загальною редакцією П. Музиченка. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 147-150.

⁶⁷ Музиченко П. Історія держави і права України. – С. 91.

⁶⁸ Привилей владыце, бояром и всим мещаном Смоленским... – С. 346.

⁶⁹ Привилей всим обивателем воесводства и места Полоцкого... – С. 358.

вся лицом вернути...»⁷⁰. Згідно з Київським привілеєм, «... тать што в кого вкрадет... а коли уможет заплатити, ино истцу заплатити татиним именьемъ, а лице на двор»⁷¹. У Волинському привілеї зазначено, що «... злодея приличного, где колвекъ имут на чием имении ... поличное тому, на чием имении зымають»⁷². Тож бачимо, що передбачені нормами санкції не співпадають: у Смоленській землі і у білоруських землях потерпілий отримував свої речі; в українських землях крадені речі йдуть на користь суду, а злодій має сплатити зі свого майна вартість краденого на користь потерпілого. За Судебником, вкрадені речі йдуть на користь суду, а потерпілий отримує вартість краденого («истинну») з майна злодія (ст. 1, 2). Можна стверджувати, що дана норма має зв'язок із руським звичаєвим правом південних земель Великого князівства Литовського (Волині та Київщини). Але це не означає, що при формуванні норм Судебника не враховувалося право білоруських земель. Річ у тому, що норми звичаєвого права мали певні регіональні відмінності. Судебник і мав на меті подолати строкатість права, впровадивши уніфіковані норми для відправлення вотчинного судочинства. З іншого боку, не виключене таке пояснення більшої подібності норм Судебника із правом Київщини, ніж білоруських земель: Київський привілей був і виданий, і підтверджений пізніше, ніж Полоцький і Вітебський. Можливо, вже після створення Судебника законодавець вніс до Київського привілею дану норму вже у новій редакції, у тій, в якій вона вже отримала розповсюдження і в якій відома нині.

Ситуація, коли злодій неспроможний сплатити вартість краденого потерпілому, передбачена у привілеях Полоцькому, Вітебському, Київському. У Полоцькому передбачено: «а чого не достанет, ино татя выдати». Згідно з Вітебським, «а чого лицом не доишутца которое тадбы, ино истцу с татиного дому жоною и детьми заплатити гибель его, а в том тати мы вольни; а не будетъ в татя чым платити тадбы, ино его истцу выдати: и где его усхочет, там его денет». За Київським привілеєм, «а татьба будет великая, не уможет ли того заплатити, ино татя на виселицу, а што взял, то господару вернути, в кого вкрадено; а к жоне будет носил, а жона будет ведала а поживала з детьми, ино и жона винъна з детьми». Судебник встановляє: при недостатній вартості майна приймається «сплата» жінкою і дітьми злочинця

---

⁷⁰ Привилей всим обывателем, мещаном и всему посполству места и земли Витебское ... – С. 369.

⁷¹ Привилей от короля его милости Жикгимонъта всим обывателем шляхте земли Киевское... – С. 144.

⁷² Привилей всей земли Вольнское... – С. 148.

(однак, у випадку, якщо вони знали про злочин чоловіка і батька і вживали крадене; діти до 7 років від покарання звільнялися), а сам злодій підлягає смертній карі; якщо статків злодія недостатньо для покриття збитків потерпілого, тільки тоді крадене повертається потерпілому, а злодій карається повішенням (ст. 1, 4). Слід вказати на безпосередню аналогію даних статей Судебника із ст. 121 Руської Правди (Поширена редакція, Троїцький I список), де вказано: «Аже холоп крадет ... выдати ... с ким будеть крал, а жене и детем не надобе; но оже будуть с нимь крали и хоронили, то всех выдати...»⁷³. Відтак давньоруське походження норми очевидне.

У тексті деяких норм є прямі вказівки на давність їхнього походження: «...а просока *по старому*» (ст. 2), «а коли бы кто коня, а любо клячу блудящую ... ино оповедати околици: не изнайдеть ли ся истець до трех дней, ино повести на королевский двор, *по давному*...» (ст. 23) (Тут і далі курсив мій – С.К.).

Процедура розгляду земельної суперечки між землевласниками-феодалами (ст. 20 і 22) відображена у Судебнику в загальних рисах, але правозастосовчі акти XV ст. доводять, що земельні справи магнатів і шляхти мали усталений порядок вирішення, який зберігся ще з давньоруських часів⁷⁴. Тож законодавець лише побіжно торкнувся цього питання в кодексі, оскільки процедура була і без того добре відома загалу.

Свідченням руського походження багатьох норм Судебника можна вважати і те, що вони виявляють безсумнівний зв'язок із нормами права XIV-XV ст. народів Центрально-Східної Європи, зокрема, слов'янських. Так, крадіжка на велику суму, навіть вчинена вперше, каралася смертю (ст. 14); подібна норма міститься у Псковській Судовій грамоті і у Поліцькому статуті (Далмація). У ст. 16 Судебника вказано, що при звинуваченні у крадіжці без доказів звинувачений для отримання зізнання має бути підданий тортурам. За сербським правом, у подібній ситуації підозрюваний піддавався випробуванням розпеченим залізом. Слід вказати, що застосування ордаліїв у випадку звинувачення без наявності речових доказів приписувалося і Руською Правдою (ст. 22 Поширеної редакції, Троїцький I список). Повторна крадіжка, за яку Судебником встановлена смертна кара через повішення (ст. 19), каралася смертю і у Пскові, у Далмації. За ст. 22 Судебника, знахідка худоби не була підставою для набуття на неї права власності; знайдену тварину треба було відвести на панський

⁷³ Простанная Правда // Правда Русская: Учебное пособие. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – С. 32.

⁷⁴ Падох Я. Судовий розгляд земельної суперечки XV ст. – Б.м., б.р. – С. 7-10.

двір. Така ж норма діяла і у Сербії. Судебник забороняв землевласникам приймати до себе біглу челядь (ст. 24). Таку ж норму знало і польське право. Заборона відпускати злодія, ввійманого із речовими доказами на місці злочину (у Судебнику встановлена у ст. 12), існувала в праві Московської Русі, у південних слов'ян острова Корчула. Однак зауважимо, що типологічну єдність норм, які встановлювали покарання за крадіжки, можна пояснити не тільки спільним корінням права слов'янських народів. Причина такої подібності правового розвитку полягає і у подібності соціальних та економічних процесів, які відбувалися у суспільствах Центральної та Східної Європи. Більш чітко окреслення станових меж, поглиблення майнової диференціації, розвиток приватної власності зумовили зростання уваги законодавців до правової охорони майна землевласників. Аналогічні тенденції та умови розвитку сприяли появі аналогічних норм.

Помітна аналогія норм про мостову повинність у ст. 25 Судебника («А також, где которыи мосты мощивали за дядю нашего, за великого князя Витовта, и за великого князя Жигимонта, тут бы и ныне каждый свои мостыници замостили и заделали, как надобе; а штобы не мешкали, сего ж лета уделали. А на чией делници шькода ся станеть, конь ся образить, ногу зломить: тому платити. А пак ли которыи не заделают своих делниць сего лета, а исполшатъся: тот ис права выступил, на том нам вины десять рублев») і у Смоленському привілеї («А хто коли помостное заведает на городе, тот бы с тых людей, которых делница скажется, а зася замостит, по грошу брал; а чья делница мосту будет цела, на том бы ничего не брал»⁷⁵). Проте приписувати цій нормі руське походження було б не точним. Дана стаття скоріше є логічним продовженням статті загальноземського привілею, виданого Казимиром 2 травня 1447 р. Стаття привілею звільнила підданих князів, панів і бояр, а також міщан від виконання всіх повинностей на користь великого князя (*reditus*), від сплати *серебицзини*, постачання *дякла*, від підводної повинності, везіння каменю, дерев для палива, цегли і вапна до міст. Однак зберігався обов'язок сплачувати *стацію*, будувати мости і направи для замків. Останні два обов'язки разом із участю у військовому поході становлять «три обов'язки васала», *tria munera vassalorum*, і є спільними для середньовічного права Європи.

Низка норм Судебника створена під впливом римського права. Рецепція римських правових норм і принципів литовсько-руським

⁷⁵ Привилей владыце, бояром и всим мещаном Смоленским ... – С. 348.

правом не була випадковою. Як відомо, цей процес мав загальноєвропейський характер. Осередками вивчення і тлумачення римського права стали університети, які почали виникати у Західній Європі у XII-XIII ст., а в Центральній Європі – в XIV-XV ст. В 1364 р. був заснований університет у Кракові. З самого початку заснування у складі університету був юридичний факультет, на якому вивчалось римське право. Завдяки зв'язкам, що склалися між Литвою і Польщею, литовці не лишалися осторонь університетських справ. Збереглися відомості про те, що литовська аристократія – Михайло Кезгайло і його дружина Олена, Ян Гаштольд і його дружина Доротей, Станіслав Валімонт, Володислав Бутрим – надавала матеріальну допомогу університетові. За 1442-1492 рр. у Краківському університеті отримали освіту 120 студентів із Великого князівства Литовського⁷⁶.

Вихідці з Литовсько-Руської держави навчалися в багатьох університетах Європи. У 1387 р. у Празькому університеті була навіть створена Литовська колегія – Collegium Lithuanicum⁷⁷. Вивчення римської спадщини набувало для литовської суспільної верхівки особливого значення: ще з кінця XIV – початку XV ст. серед литовської соціальної еліти стала популярною легенда про походження литовського народу від римлян, які прийшли у I ст. до Литви із ватажком Палемоном, родичем імператора Нерона⁷⁸.

Тож з упевненістю можна говорити, що серед великокняжого оточення були знавці римського права. Можливо, з ним був знайомий і сам Казимир, який мав непогану освіту. Як би там не було, вплив римського права на право Великого князівства Литовського помітний з половини XV ст.: принципи одноосібної відповідальності за злочин, недопустимості подання позову невільником на хазяїна зафіксовані ще в обласних привілеях, значна кількість яких була видана за часів правління Казимира. Цікаво, що формулювання цих принципів у привілеях є майже калькою з латинської мови: «cum servo nulla actio est» (рабу не можна вчиняти позов) у Київському, Вітебському,

---

⁷⁶ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 года. – Т. 1. – М., 2005. – С. 307.

⁷⁷ Плечкайтис Р. Зарождение философского образования в Великом княжестве Литовском // Топос. – 2004. – № 2 (9). – С. 110.

⁷⁸ Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – С. 27.

Полоцькому привілеях⁷⁹. З римського ж права взятий принцип *nullum patris delictum innocenti filio roenae est* (безвинного сина не можна карати за злочин батька), який знайшов відображення і у привілеях XIV-XV ст., і у Судебнику (ст. 5, 6). Цей принцип вкоренився у литовсько-руському праві через право польське.

Рецепція норм римського права могла здійснюватися і через магдебурзьке право, яке поширювалося у Литовсько-Руській державі протягом XV ст. Певну роль відіграло і канонічне право, яке запозичувало багато римських правових принципів. Так, з римського канонічного права взяте застосування тортур для отримання зізнання («*quaestio*» у римському праві), очевидно, з магдебурзького права стали відомими такі види покарання, як *fustigatio* (побиття дрючком або палицею), *in custodian dare* (тримання під арештом).

Специфіка впливу римського права на право литовсько-руське у XV ст. полягала у тому, що запозичувалися в основному норми-принципи, а не норми-правила. Так, у протоколі кодексу читаємо: «...мы с князьми и с паны радою нашою великого князства Литовскаго и с всим посполством согадавши, урядили есмо...». Така формула перегукується із римським «*de minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes*» (про справи меншої важливості радяться правителі, про справи більш важливі – увесь народ)⁸⁰. Для порівняння наведемо початок грамот руських і литовсько-руських монархів XIV – початку XV ст. У грамоті Лева Даниловича, датованій приблизно 1301 р., вказано: «А се я князь Левь снь короля Данила згадавшись емь с нашими бояры...»⁸¹. У грамоті Вітовта від 5 травня 1383 р. читаємо: «...мы велики князь Витовть ... на веки вечные то есмо оучинили, с паны радами нашими...»⁸². Про участь поспільства грамоти не згадують.

У переважній більшості статей Судебника суб'єктом злочину є феодално залежна людина. Однак у ст. 7 суб'єктом злочину визнається і феодал, який брав участь у вчиненні злочину разом із своїми людьми; для них встановлюється однакове покарання: «А коли чий человек у злодейство упадет, а будет осподар его тое ведал, а любо и с ним удел имел, а будеть на то довод; и тот так терпи, как

---

⁷⁹ Не ставлячи за мету докладний аналіз привілеїв, зауважимо, однак, що сам інститут обласних привілеїв асоціативно пов'язаний із римським принципом *de quibus causis scriptis legibus utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est* (у тих справах, у яких ми не користуємося писаними законами, слід дотримуватися того, що введено мораллю і звичаями).

⁸⁰ Докладніше про роль поспільства у прийнятті Судебника див. Коментар.

⁸¹ Українські грамоти XIV століття / Ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 9.

⁸² Там само. – С. 62.

который злодей». Аналогічну норму-принцип знало і римське право: *facinus quos inquinat aequat* (злочин або лиха справа рівняє тих, хто бере в них участь).

У Руській Правді панує приватноправовий погляд на злочин, норми, які регламентують застосування покарання, диспозитивні: винуватця нерідко видають потерпілому для розправи, останній може залагодити справу на власний розсуд, як правило, взявши із злодія вартість вкраденої речі. Статті давньоруського кодексу лише вказують на розмір матеріальної компенсації, яку може отримати потерпілий за «обиду». Судебник свідчить про еволюцію сприйняття злочину в литовсько-руському суспільстві: «А кому татя выдадутъ, а тот не всхочеть его казнити, а усхочеть на нем заплату побрати, а его пустити, а любо его собе в неволю взяти... тот уже ис права выступаетъ... А над злодеем милости не надобе» (ст. 12). Порівняєм із римським правом: *nemo delictis exiitor* (нікого не можна звільнити від відповідальності за правопорушення), *maleficia non debens remanere impunita et impunitas continuum affectum tribuit delinquendi* (погані вчинки не повинні залишатися безкарними, бо безкарність є постійним заохоченням злочинців). Зв'язок римської та литовсько-руських норм очевидний.

Згідно з римським правом, застосування покарання повинно зростати разом із повторенням злочину: *multiplicita transgressione crescat poenae inflictio*. У ст. 19 Судебника читаємо: «А коли чии паробькы украдутъ што у кого ... коли первой украдетъ, ино его не вешати, а заплатити бондою его... а коли иметь часто красти после того ... ино паробка увесити».

За римським правом, *fatetur facinoris, qui iudicium fugit* (зізнається у злочині той, хто уникає суду). У ст. 22 Судебника вперше у литовсько-руському праві встановлюється: «А который бы из дву тых сутяжаев не выехал, тот без суда виноват; а который выехал, того оправити в том, чого будет искати».

Однак не можна говорити про сліпе копіювання норм римського права. Запозичуючи іноземні за походженням норми, литовсько-руське право критично відбирало те, що відповідало суспільним потребам. За римським правом, *ibi de crimine agendum, ubi admissum est* (злочин слід розбирати там, де він був скоєний), *ubi quis delinquit, ibi punietur* (де хто скоїв злочин, там він і буде покараний). Впроваджуючи донемиальний суд, Судебник встановлює, що розглядати справу і отримувати за це судову платню має пан звинуваченого селянина, отже суд має відбуватися за місцем проживання звинуваченого, а не за місцем скоєння злочину.

Слід також підкреслити, що деякі норми Судебника мають аналогії у римському праві, однак походять із руського звичаєвого права. Так, римський правовий принцип *poena non potest, culpa perennis erit* (покарання не може бути вічним, але провина залишається навіки) перегукується із ст. 16, згідно з якою «...а будеть перво того крадывал и кому плачивал, а околица то будеть ведала: и без лица обесити». Таку подібність можна пояснити не рецепцією, а тим, що правосвідомість обох народів самостійно виробила аналогічні норми, виходячи із здорового глузду і відчуття справедливості.

Низка норм литовсько-руського права, яким воно відображене у Судебнику, складалася під впливом права християнської церкви – і православної, і католицької, які, у свою чергу, запозичували римські правові норми. Римський принцип *ferre in omnibus poenalibus indicis est aetati et imprudentiae succurritur* (майже у всіх кримінальних справах обставинами, що пом'якшують провину, є вік і недосвідченість) вплинув на формування поняття про вік притягування до відповідальності. За титулом 39 про страти гл. 81 Прохирона, як і за класичним римським правом, діти до 7 років не відповідали за вбивство. Судебник при звільненні від відповідальності враховує обидві обставини – і вік, і недосвідченість: «...а будеть ли то жона ведала з детми ужо взрослыми ... а што будуть малыи дети, ниже семи годов, тыи в том невинни».

Під впливом права церкви у литовсько-руському праві еволюціонує поняття сутності і мети покарання. Якщо у давньоруському праві покарання мало на меті компенсувати матеріальні та моральні збитки, яких зазнав потерпілий, то у тексті Судебника помітне сприйняття покарання як відплати за злочин. З цього логічно випливає затвердження принципу відповідності між тяжкістю злочину і мірою покарання: «...злodeя выдадуть ис права, а чим его взвелять, казнити по его делом...», «сказнити его, чого будеть достоин» (ст. 12). Християнські ідеї відплати, спокути гріха були поширені у руському суспільстві XV ст. і Західної, і Східної Русі. Так, у листі Кирила Белозерського до можайського князя Андрія Дмитровича (1413 р.) читаємо: «...аще не уймути своего злого дела, и ты их вели наказывать своим наказанием, чему будуть достойны...»⁸³.

У церковному праві ці норми затвердилися не без впливу римського права, де існували такі норми: *poena est noxae vindicta* (покарання – відплата за якесь злодіяння), *pro mensura cuiusque delicti*

⁸³ Послание Кирилла Белозерского можайскому князю Андрею Дмитриевичу // Сергеевич В. Русские юридические древности. – Т. 2. Власти. – Вып. 2. Советники князя. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1896. – С. 509.

constituendum est (покарання за будь-який злочин повинно бути відповідним), culpa poena par esto (нехай покарання відповідає злочину), crescente militia crescere debet et poena (із зростанням злочинності повинне зростати і покарання).

Писане право Великого князівства Литовського, яким воно формувалося протягом XV ст., було гнучким і досить оперативно реагувало на суспільні потреби. Законодавець не копіював норми римського права, без змін переносячи їх на литовсько-руський ґрунт, а використовував загальні правові принципи для створення ефективної системи законодавства. Так, у литовсько-руському праві знайшов утілення сформульований римським юристом Гаєм принцип *et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi* (найважливішим поділом у праві осіб є те, що всі люди – або вільні, або раби). Зростаюча станова диференціація литовсько-руського суспільства призводила і до диференціації правового статусу суспільних груп. Прикладом може бути підхід законодавця до відповідальності особи за заочним звинуваченням. У Судебнику вказано, що відповідальність паробка – залежної людини – може наставати за заявою сока⁸⁴ і при відсутності речових доказів крадіжки (ст. 16 і 17). Водночас існувала норма, за якою при звинуваченні представника суспільної еліти від особи, яка звинувачувала, вимагалися беззаперечні докази вини магната або шляхтича. Якщо таких доказів не знаходилося, то особа, яка звинувачувала, вважалася наклепником, і діяв принцип повернення звинувачення: її карали так само, як мав бути покараний звинувачений. Невільна людина взагалі виключалася з кола суб'єктів, що могли сочити проти свого пана. Така норма є у привілеї 1447 р., у привілеї Київській землі. Тож писане литовсько-руське право XV ст. мало становий характер.

Відтак можна говорити про рецепцію литовсько-руським правом норм римського права не з XVI, як це є загально визнаним⁸⁵, а з XV ст., причому не тільки у царині сімейних відносин (зокрема, опіки і спадкування, як це традиційно стверджують дослідники⁸⁶), а й в інших сферах суспільного життя.

Досить широка рецепція норм римського права скасовує сформульовану представниками школи західноруського права XIX ст.

⁸⁴ Докладніше про інститут сока див. Коментар.

⁸⁵ Закшевский А. Великое княжество Литовское в XIV-XVIII вв.: своеобразие права и государственного строя // Российский электронный журнал «Мир истории». – 2005. – № 1.

⁸⁶ Bardach J. Themis a Clio czyli prawo a historia. – Warszawa, 2001. – S. 88; Godek S. Prawo rzymskie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan badań // Czasopismo Prawno-Historyczne. – LIII. – 2001. – Z. 1. – S. 31-34.

і не оспорювану дослідниками ХХ ст. тезу про консерватизм литовсько-руського права, його вперте дотримання «старовини».

Вважаємо, що джерелом Судебника була і судова практика. Так, у ст. 20 Судебника вказано, що для вирішення судової справи сторони можуть за власним вибором «побрати» собі їздоків (по земельних справах) або суддів (по інших справах). Тож законодавець санкціонував застосування третейського судочинства, яке практикувалося в Литовсько-Руській державі з середини XV ст.⁸⁷

Окремі норми Судебника розвивали положення загальноземських привілеїв кінця XIV – першої половини XV ст. Так, впровадження вотчинної юстиції у Великому князівстві Литовському відбувалося у декілька етапів. Привілей Ягайла 1387 року надав право суду над селянами, що мешкали на їхніх землях, землевласникам-католикам. За Городельським привілеєм 1413 року, суб'єктами вотчинної юстиції ставали і ті з феодалів, хто приймав католицьку віру. Привілей 1447 року поширив право доменіального суду на всіх феодалів-християн – як католиків, так і православних. Судебник підтвердив і закріпив це право.

Запозичуючи норми з уже існуючих нормативних правових актів, Судебник коригує їх, пристосовує до тих змін, які відбулися у литовсько-руському суспільстві з кінця 40-х до кінця 60-х рр. XV ст. У ст. 11 привілею 1447 року землевласникам заборонялося приймати у свої маєтки «непохожих» людей. Зростаюча станова диференціація призводила до масового збезземелювання та зубожіння селян, тож кількість «непохожих» «лежнів» швидко зростала. Судебник вже не забороняє приймати їх у маєтки, але впроваджує презумпцію їхньої винуватості та відповідальність хазяїв за тримання «лежня» (ст. 8).

Як і право будь-якої іншої європейської держави, литовсько-руське право було динамічним, реагувало на потреби суспільного і державного життя. Ціла низка норм Судебника була знов створена для врегулювання нових, раніше не існуючих суспільних відносин. Виникнення інституту доменіальних судів вимагало упорядкування вотчинного судочинства та його уніфікації. Ст. 10-12 Судебника є результатом оригінальної правотворчості, а не записом вже існуючих норм. Так само новими були заборони порубів і наїздів, які чинили землевласники, відстоюючи своє право на землю, встановлення нових видів покарання за порушення великокняжих розпоряджень і переліку причин, які можуть вважатися поважними при нез'явленні до суду: великокнязівська або земська служба, а також хвороба. Практика

⁸⁷ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – С. 32, 47; Грамоти XV ст. / Ред. В.М. Русанівський. – К., 1974. – С. 18.

частих від'їздів монарха до Польщі та зростаюча роль Пани-Ради знайшли відображення у передачі їй судових повноважень на час відсутності господаря у державі (ст. 20-22).

Так само навряд чи можна вважати такою, що має давнє руське або литовське походження, процедуру притягування землевласників до великокнязівського суду за «грабежи безправне», яка наведена у ст. 21 Судебника (проти її литовського походження свідчить хоча б і той факт, що подібна норма є і у Київському привілеї⁸⁸). Ця норма була також новою для литовсько-руського права. Вона була створена для врегулювання порядку судочинства для представників магнатсько-шляхетської верстви, що мала право судитися у великокнязівському суді⁸⁹.

Статті 20-22, по суті, забороняли феодальні війни між землевласниками, тим самим укріплюючи владу господаря, який набував ролі арбітра при вирішенні земельних та інших суперечок магнатів і шляхти.

Дослідивши норми Судебника, отримуємо підстави стверджувати, що кодекс не можна вважати пам'яткою литовського або руського звичаєвого права. Кодекс знаменував появу литовсько-руського права – якісно нового права поліетнічного суспільства, яке вступило у добу розвинуеного феодалізму, і держави, яка еволюціонувала від ранньо-феодальної до станово-представницької монархії. Це право не втратило генетичного зв'язку із руським звичаєвим правом, органічно засвоївши спадщину, вироблену на попередніх етапах правового розвитку. Разом з тим воно увібрало в себе надбання римського права, використовувало інститути середньовічного міського права, права народів Центрально-Східної Європи – сусідів Великого князівства Литовського. Його норми формувалися під впливом судової практики, що мала місце у судах на теренах і етнічній Литви, і руських земель. Судебник слід вважати пам'яткою права і литовського, і українського, і білоруського народів.

---

⁸⁸ Привілей от короля его милости Жикгимоньта всим обывателем шляхте земли Киевское... – С. 145.

⁸⁹ Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 45-46.